

ПРАЦЯ М. Н. ПЕТРОВСЬКОГО “ТИМІШ ЦИЦЮРА” В КОНТЕКСТІ КОЗАКОЗНАВЧИХ СТУДІЙ 1920-Х РР.

Микола Неонович Петровський (1894–1951) належить до кола провідних українських радянських істориків. Він досліджував, насамперед, історію України XVI–XVII ст., його роботи відзначаються солідною джерельною базою, аргументованістю авторських висновків. Поза сумнівом, дослідницький талант М. Н. Петровського не міг розкритися в усій повноті, оскільки 30–40-і рр. XX ст. в СРСР були зовсім несприятливими для наукового пошуку історика. Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 рр., репресії, ідеологічні нагинки (їх М. Петровський скуштував на собі), штучне обмеження дослідницького пошуку в галузі історії України козацької доби, закриття ряду наукових видань з історії України і т.д., врешті, тяжкі випробування воєнних років майже унеможливили процес дослідження історії козацької України. Однак у 20-х рр. XX ст., коли тоталітарний режим ще не загвинтив усіх гайок, вийшла у світ низка праць М. Петровського, яка засвідчила його потужний науковий потенціал. Особливу цінність має його книга “Нариси з історії України XVII ст. Досліди над літописом Самовидця” (К., 1930). Важливим є і цикл статей, насамперед, тих, які присвячені літопису Самійла Величка.

М. Петровський задумав також створити серію нарисів, присвячених дослідженню біографій видатних державних, політичних та військових діячів козацької України. Тут він обрав абсолютно вірний шлях і не його провина в тому, що дана проблематика залишилась нерозкритою. Лише в останній час вона почала успішно розроблюватися, про що свідчить цикл біографій гетьманів України, кошових Запорізької Січі, генеральної старшини взагалі. Досить згадати збірник статей колективу авторів “Володарі гетьманської булави”, серію “Полководці Війська Запорозького” (вийшло вже 2 випуски) та ін. Петровський же встигнув видати тільки біографію переяславського полковника Тиміша Цицюри – дуже суперечливої постаті доби Руїни. Цю біографію він написав буквально з нуля, оскільки досі справа не йшла далі розрізнених згадок про цю особистість.

Отже, перша і остання стаття (“Тиміш Цицюра”) в серії М. Н. Петровського “Українські діячі XVII віку” вийшла у світ на сторінках 24-го тому “Записок історико-філологічного відділу ВУАН” (далі – ЗІФВ) у 1929 р. Далі настали особливо тяжкі часи для України взагалі і для української історичної науки зокрема, тому ця серія була штучно обірвана. Самі “Записки ІФВ” опинилися у спецфондах, були знищені і на сьогодні по пальцях можна порахувати їхні примірники. Внаслідок цього стаття “Тиміш Цицюра” не набула належного поширення і стала значною бібліографічною рідкістю.

Враховуючи дану обставину, ми вирішили перевидати згадану статтю. При перерудці статті були внесені незначні зміни. Насамперед, скорочені слова були подані повністю, наприклад, “наказний гетьман”, а не “нак. гетьман”, як у статті Петровського; а назви місяців подані цифрами. Корективи стосуються і мови статті, яка друкувалася за тодішніми правилами правопису. В чомусь ті правила були кращими, ніж нинішні (тоді слово “соціальний” писалося як “соціальный” і ми дану форму зберегли), в чомусь – гіршими, наприклад, писалося “класа” замість “клас”, і тут ми, як і в деяких інших випадках, вносили корективи відповідно до діючих норм правопису. Крім того, при новій публікації текстів джерел чи наведенні цитат нами були зняті тверді знаки, а літера “ять” була замінена в українських текстах на “і”, а в російських – на “е”. Друга

* Петровський М. Українські діячі XVII віку. І. Тиміш Цицюра // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Т. XXIV. – С. 79-103.

група змін стосується посилань у статті "Тиміш Цицюра". На жаль, в той час не існувало ще чітких правил посилань і тому М. Петровський нерідко обмежувався наведенням лише скороченої назви книги чи статті, часопису, проставляв через кому номер випуску (тому) та сторінки, що може призвести до непотрібної плутанини. Довелось уніфікувати ці посилання, змінити їхню нумерацію (зробивши суцільну по статті, а не посторінкову), наблизивши їхній вигляд до сучасних вимог, також виправити явні друкарські помилки. Додамо, що "Древнехранилище" – це є нині Центральний державний архів давніх актів РФ (Москві), у складі якого знаходяться зокрема такі фонди, як-от "Московский архив министерства юстиции", "Московский государственный архив министерства иностранных дел", "Малороссийский Приказ"

Насамкінець, дякуємо відомій російській дослідниці історії України проф. Тетяні Таїровій-Яковлеві (Петербург) за надання нам ксерокопії статті М. Петровського, а студентам IV курсу факультету гуманітарних наук Національного університету "Кієво-Могилянська Академія" С. Багро і Д. Мазуру за допомогу у комп'ютерному наборі її тексту.

Підготувавши до передруку статтю М. Петровського "Тиміш Цицюра", ми передали її редакції журналу "Козацька старовина", не сумніваючись у тому, що даний твір буде корисним новій генерації дослідників історії українського козацтва.

ДОДАТОК

Микола Петровський

УКРАЇНСЬКІ ДІЯЧІ XVII ВІКУ

1

ТИМІШ ЦИЦЮРА

Бурхливу й складну картину являла Україна другої половини XVII в.

Суміжні з Україною держави – Москва, Польща, Туреччина з Кримом прагнуть, якби тим чи іншим способом опанувати Україну й підкорити її собі. Кривава боротьба між цими державами за Україну точиться переважно на її-ж такі терені, несучи спустошення й руїну.

На самій Україні йде між людною запекла боротьба класів і партій.

Козацька старшина й взагалі «можнійшіе» вживають усіх заходів, щоб запосівши місце тих можновладців, проти яких підносилися бурхливі хвилі Хмельниччини, повернути собі до «послушенства» посполитих, захопити до своїх рук промисловість і міську торгівлю. Поспільство й міщанство рішуче борються з цим. Боротьба набирає кривавих і трагічних форм.

Немає єдності в цій боротьбі ні між «можнійшими» ні між поспільством і міщанством. У процесі боротьби вони поділяються між собою на скількись окремих партій, що, й собі, теж змагаються одна з одною.

Уся ця й класова, й партійна боротьба, й боротьба між сусідніми державами за Україну, тісно переплітається одна з одною, набирає різних форм, призводить до тих чи інших наслідків.

У перепетях цієї боротьби на Україні бере гору то той, то інший клас, то та, то інша партія. Україна то перебуває під владою однієї з сусідніх держав, то виступає як мало не самостійна країна, то її розшматовують сусідні держави.

На всіх оцих змінах у державному й політичному становищі України, на змінах у класовій і партійній ситуації досить цікаво простежити й ті зміни, що відбувалися на

тлі цих подій з окремими політичними діячами України, простежити їх життя й діяльність.

Коли ми зустрічаємо дуже великі зміни й до того-ж за не що й довгий час у державному життю України, коли, приміром, наприкінці 1658 – на початку 1659 р. ми бачимо Україну як одну з федеративних одиниць Польсько-Литовсько-Руської Речі Посполитої, а 1667 р. Україна поділяється між Польщею і Московією, коли ми зустрічаємо такі зміни в класових стосунках, як, напр., 1663 р. експлуатований клас українського суспільства блискуче перемагає на ніжинській чорній раді, від чого «барзо притута великая на людей значных была», а вже 1665 р. це переможне 1663 р. поспільство стоїть перед Московськими статтями й перед ненавидним «послушенством» новим панам, – не менші зміни на тлі цих подій відбувалися і в життю та діяльності окремих тодішніх українських діячів.

Тут ми зустрічаємо такі моменти, що сливе невідома перед тим особа («человіченко худой и непородный казак», мовляв П. Дорошенко) стає на деякий час центральною фігурою України (І. Брюховецький), або що гетьман Лівобережної України йде до рук катові й засилається до далекого Сибіру (Д. Многогрішний), або польський сенатор, воевода київський й колишній гетьман розстрілюється сливе без суду на підставі провокаційних даних (І. Виговський). Багато видатних діячів України за цих часів зазнали й щасливої й прикрої фортуни, переважно-ж останньої; багато їх загинуло в битвах, багато загинуло від катових рук, багато загинуло на чужині в заслання.

Діяльність і долю одного з тих діячів України, що був певен час однією з видатніших постатей України, а потім зійшов з історичного кону та й не повернувся вже на нього зовсім, долю цього діяча, якому досі ще не присвячено окремої розвідки долю Тимоша Цицюри я й хочу розглянути в цій студії, використовуючи на це приступні мені матеріали. В міру обробки подаватиму такі студії й про інших діячів цієї доби.

* Польський дослідник L. Jenike, в своїй студії про С. Чарнецького навіть плутає Т. Цицюру з П. Тетерею (L. Jenike. St. Czarniecki. - С. 97-98).

** Джерела й література, які я використав для цієї студії. Акты Московского Государства, т. II, СПб, 1894, т. III, 1901; Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, СПб, 1861, IV 1863; V, 1867; VI, 1869; VII, 1872; VIII, 1875; X, 1878; XV, 1892; Архив Юго-Западной России, ч. III. т. IV, Киев, 1914; Байов А. Курс истории русского военного искусства, в. I, СПб, 1909; Барсуков А. Род Шереметевых. - Т. V, СПб, 1888; VI, 1892; Величко С. Сказание о войні козацкой съ поляками, т. I, у Києві, 1926; II, (К.), 1851; Volumina Legum. - Т. IV. - Petersburg, 1859; Волк-Карачевский. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. - К., 1899; Востоков А., Судьба Выговских и Ивана Нечая. // Киевская Старина. - 1890, № 1; Герасимчук В. Виговщина й Гадяцький трактат (відбитка з Записок Наукового Товариства ім. Т. Шевченка); його ж. Виговський і Юрій Хмельницький (відб з Зап. Наук. Тов. ім. Т. Шевченка); його ж. Чуднівська кампанія 1660 р. Львів, 1913; Gordon P. Tagebuch. - Т. I. - Moskau, 1849; Grabowski A. Ojczyzste spominki, t.1, Kraków, 1845; Грушевський М. Історія України – Руси. - Т. VIII. - Ч. II, Відень, 1922; Ч. III. - 1922; Гурлянди. Приказ Великого Государя Тайных Дел. – Ярославль, 1902; Дневальныя Записки Приказа Тайных Дел 7165-7183 гг. – М., 1908; Дополнения к тому III Дворцовых Разрядов. - СПб, 1854; Записки Отделения Русской и Славянской Археологии Русского Археологического Общества, т. II. - СПб, 1861; Ильич - Шипацкий Н. Часовня «Побыванка» // Черниговские Губернские Ведомости. - 1854. - № 37; Источники Малороссийской Истории. - Т. I. - М., 1858; Т. II. - 1859; История о невинном заточении ближняго боярина Артемона Сергеевича Матвеева. - М., 1785; Jenike L. St. Czarniecki, - Warszawa, 1891; Jerlicz J. Latopisiec albo Kroniczka, t. II, Warszawa, 1853; Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. -Т. II. - Kraków, 1898; його ж. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, вид 2. -Т. II. - 1923; Костомаров Н. Гетманство Выговского. Собрание сочинений. - Кн. I. - СПб, 1903; його ж. Гетманство Юрия Хмельницкого. Собрание сочинений. - Кн. V. - СПб, 1905; Краткое описание Малороссии. - К., 1878 (при виданні: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. -К., 1878); Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657-1660. - Lwów, 1922; К биографии Тимофея Цыцуря // Киевская Старина. - 1889. - № 9; Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. - В. II. - Чернигов, 1867; його ж. Описание Старой Малороссии. - Т. II (полк Нежинский). - К., 1893; його ж. Очерки малороссийских фамилий. Апостолы // Русский Архив. - 1875. - I; Lawisse E. - Rambaud A. Histoire Générale. - Т. VI. - Paris, 1895;

Коли й де народився Тиміш Цицюра певних відомостей ми не маємо; а як життя і діяльність Цицюрині були зв'язані з територією тодішнього Переяславського полку, то мусимо вважати, що й народився Т. Цицюра на Переяславщині - таки, коли не в самому Переяславі. Неможливо так само встановити, до якого з станів тодішнього суспільства належав Т. Цицюра походженням. В. Липинський, що в своїх студіях встановив більше-менше певне належність до відповідного стану трохи чи не всіх найвидатніших українських діячів й наступних по ній років, належності Т. Цицюри до певного стану так і не встановив". Так само сливе не маємо відомостей і про родинний стан Т. Цицюри; зустрічаємо тільки 1660-1661 р. спомини про його зятя й шурина", а 1671 р. про матір і сестру". Що ж до освіти Т. Цицюри, то важко навіть встановити, чи був він письменний чи ні, бо маємо ми й підписи за нього й інших осіб", а в універсалі його від 1660 р. маємо

Lipiński W. S. M. Krzyczewski. // Z dziejów Ukrainy. - Kraków, 1912; його ж. Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy (там-же); його ж. Историчні студії та монографії. - Т. III (Україна на переломі 1657-1659). - Відень, 1920, Летопись Григория Грабянки. - К., 1854; Летописное повествование о Малой России... А. Ригельмана. - М., 1847; Летопись Малыя России... Рубана. - СПб, 1777; Летопись Самовидца по новоткрытым спискам. - К., 1878; Максимович М. Собрание сочинений. - Т. I. - К., 1876; Модзалевский В. Малороссийский Родословник, т. I. - К., 1908; Містечко Борисполе в XVII веке, - К., 1892; Niesiecki K. Korona Polska przy zlotey wolności. - Lwów, 1728; Памятники издаваемые Киевской Коммисией для разбора древних актов (далі - ПКК). - Т. III, изд. 2. - К., 1898; т. IV, 1859; Памятники Сибирской истории XVIII века, кн. 1. - СПб., 1892; автора цих рядків. Псевдо-Діяріуш Самійла Зорки // ЗІФВ. - Кн. XVII. - К., 1928; Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора. - М., 1875; Русская Историческая Библиотека (далі - РИБ). - Т. XXI. - СПб, 1907; Соловьев С. История России с древнейших времен. - Кн. II, III, изд. «Общественная польза»; Стадник М. Гадяцька унія // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. - К. - Кн. VII. - 1910; Т. VIII. - 1911; Сторожев В. Лист Тимофея Цыцуры // Киевская Старина. - 1892. - №2; Труды Черниговского Предварительного Комитета по устройству XIV Археологического съезда. - Чернигов, 1908; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.- Кн. V. - Чернигов, 1874; Черниговская летопись по новому списку // Киевская Старина. - 1890. - №5; Шамрай С. До історії Барисполя у XVIII в. // Историко-географічний збірник УАН. - Т. I. - К., 1927; Шишацкий-Ильич А. Часовня близ села Свидовца, Козелецкого уезда // Черниговские губернские ведомости. - 1851. - № 19; Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков, т. 1. - Владимир, 1903; Эйгорн В., Очерки из истории Малороссии XVII в., т. 1; Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. - М., 1899. З архівних матеріалів я використав (частково) фонди Дрелехранилища Центрархива РСФСР. (Москва), Чернігівського Краєвого Історичного Архіву й рукописи Чернігівського Музею.

* Що правда згодом, 1667 р., коли згідно з Андрусівським трактатом, з московського полону відпускалися українці з королівської сторони Дніпра (себто з Правобережжя), Цицюра теж прохав, як про це буде далі, царя, щоб і його було відпущено, зазначаючи, що всіх, окрім його, відпущено; робити ж на підставі цього висновок, що Цицюра був родом з Правобережжя, важко, бо міг Цицюра, щоб одзволитися і неправду казати; до всього ж, коли б Цицюра був з Правобережжя, його б з московської неволі було б відпущено, як було відпущено низку ворожих Москві українських діячів, приміром Носача, І.Нечая й ін. Окрім того 1653 р. Цицюра зветься "переяславської казак" (АЮЗР. - Т.Х. - № 4. - С. 202). Усе це дав мені підставу триматися погляду, що Цицюра був родом з Переяславщини.

** В. Липинський, Историчні студії та монографії. - Т. III. Україна на переломі 1657-1659. - С. 170.
Акты ЮЗР. - Т. V. - № 30. - С. 54 -55.

**** Дрелехранилище Центрархива РСФСР. (Москва) Архив Министерства Юстиции, Книги Малороссийского приказа № 9, л. 910 (в дальшому при покликах на фонди цього Дрелехранилища буду зазначувати тільки фонд його і відділ).

***** Наприклад Переяславські статті 1659 р. (Акты ЮЗР. - Т. IV. - № 115. - С. 272) підписи:... «Вместо Переясловского Тимофея - Переясловской же Успенской церкви протопоп Григорей Бутович», або на чолобитній 1667 р. (Киевская Старина. - 1889. - № 9. - С. 772) "вместо Тимошки Цыцюри по сво веленью Мишка Булхеев руку приложил".

підпис "Тимофей Цецура тапу рг." (себто "тапу ргоргіа"). Не дійшло до нас і портрету Т. Цицори; зберігся тільки від 1660 р. опис зовнішнього вигляду Т. Цицори, що був він "чоловік середнього росту, красних черт лица, з очей б'є відвага, а рухливість тіла свідчить про еластичність і проворство його ума"

Про діяльність Т. Цицори на перших кроках революції Б. Хмельницького звісток ми не маємо, не зустрічаємо ми його в "Реєстрах" 1649 р. Правда в цих "Реєстрах" трапляється в Переяславському полку в сотні Бабича "Васько Цюцюра" і в сотні Яготинській "Андрій Цюцюренко", але в яких родинних стосунках ці особи були з Т. Цицорою, ми не знаємо. О. М. Бодянський припускав, що "Васько Цюцюра" цих "Реєстрів" був батьком Т. Цицори; з цією гіпотезою погодитися неможливо, бо, як буде з низки документів видно далі, Тиміш Цицора був по батькові "Єрмолаєвич"

Згодом Т. Цицора у чолобитній до царя 1667 р. каже, що він перед катастрофою 1660 р. під Чудновом служив цареві "вірою и правдою" тринадцять років; отож треба гадати, що брав він участь і в перших роках Хмельниччини.

Вперше ми зустрічаємо Т. Цицору наприкінці 1653 р., коли під час московського посольства на Україну В. Бутурліна "подьячим" Я. Портомоїну та Г. Ключарову 27 грудня в Переяславі про події Жванецької кампанії оповідав "переяславской казак Тимофей Цюцюренко" 1656 р. в листопаді бачимо присутнім при мировій між Ф. Меселієм і Ю. Рижим у Баришполі й "пана Тимоша Цицоренка"

Оце всі ті незначні дані, що я знайшов про Т. Цицору за Хмельниччини.

Більшу роль в історії України починає відігравати Т. Цицора за Виговщини.

Це були ті часи, коли пануючі кола українського суспільства, на чолі з гетьманом І. Виговським, боролися разом на два фронти: 1) проти "винників, броварників, пастухов и наймитов людских", що як згодом казав ідеолог пануючих кіл С. Величко, "з рогатинами, косами й кіями, и з сердцами до убийства и разграблення імій людских готовими" йшли на боротьбу за поліпшення свого добробуту, проти експлуатації з боку владущих верстов, 2) а так само й проти Москви, що прагнула використати цю класову боротьбу на Україні для свого дальшого руху на південь. Спочатку, з кінця 1657 року, рух пригноблених шарів суспільства набув неабияких розмірів (Пушкарівщина); використовуючи таке становище на Україні, Московський уряд на раді в Переяславі (початок 1658 р.) примусив вершки українського суспільства поробити поступки, що обмежували автономію України, але-ж пануючі верстви, бачачи собі небезпеку як у русі нижчих кіл, так і в обмеженні свого самоврядування, склали союз з Кримом, погромили, за допомогою татар, Пушкаря й придушили до якого часу цей небезпечний собі рух. Далі, пануючі кола України, бачачи, що союз з Москвою не дає їм користі, а обмежує тільки їхні привілеї, бо Москва, зазнавши поразки в бажанню дій-

* ПКК. -Т. III. - Отд. 3. - № 134. - С. 442 (видано з оригіналу).

** В. Герасимчук. Чуднівська кампанія 1650 р. - С. 114 -115; С. Солов'єв История России... - Кн. III. - С. 86.

Реестра всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора... С. 224, 225.

**** Предисловие до «Реєстрів». - С. XXXI.

К биографии Тимофея Цыцуры // Киевская Старина. - 1889. -№ 9. - С. 771.

***** Акты ЮЗР. - Т. X. - № 4. - С. 202.

***** Местечко Борисполе в XVII веке, № 79. - С. 56, на жаль, це місце урядових актів, де згадується це Цицоренко, видано не зовсім гарно, так що неможливо з нього встановити, чи займав тоді в Баришполі Цицора посаду сотника чи ні. Новіший дослідник Баришполя С. Шамрай не вказує в складі сотників цього міста Т. Цицори (С. Шамрай. До історії Баришполя у XVIII в. // Історико-Географічний Збірник Української Академії наук. - Т. I. - С. 96-97).

***** Самійло Величко. Сказание о войні казацкой з поляками. - Т. I. - С. 180.

ти моря на півночі, звернула тепер головну увагу на південь і, використовуючи давні досвід Новгород та Пскова, прагнула використати на Україні класові суперечності на користь собі, підтримуючи до часу нижчі кола людності, - тоді пануючі кола України рвуть з Москвою, провадять пересправи й прагнуть союзу з Польщею, Кримом, Туреччиною. Москва проти цього бореться. Невдоволенні соціальною політикою Виговського й старшини, нижчі кола суспільства групуються навколо Безпалого, допомагають Москві в боротьбі з Виговським. Всю осінь і зиму 1658-1659 р. точиться дрібна війна між військовими частинами й відділами Безпалого з одного боку й між відділами Виговського з другого боку. Війна ця чергується з пересправами між ворогами, і ні одна сторона остаточно не перемагає.

У цих подіях ми зустрічаємо Т. Цицюра на боці гетьмана І. Виговського, причому посідає Цицюра посаду Переяславського полковника. Коли саме дістав Т. Цицюра полковництво Переяславське, встановити точно важко. Ще під час Переяславської ради на припочатку 1658 р. царський посланець на цю раду Б. Хитрово давав соболі переяславському полковнику "Івану Кульбаке". Потім у червні - липні того-ж 1658 р. посланець від київського воєводи В. Шереметева до гетьмана І. Виговського Я. Крекшин зібрав у Чигирині відомості, що "Переясловскому де полковнику Коллюбаке велел гетман голову отсець"*. У звітненні до царського посланця до гетьмана І. Виговського, дяка В. Кікіна, маємо, що 4.09. 1658 р., коли Кікін був у Ю. Немирича, там між козацькою старшиною був і "Переяславской полковник Чючар"***; у ньому, гадаю, треба вбачати перекручене прізвище Т. Цицюри, що виступає вже даліше як переяславський полковник.

Наприкінці жовтня 1658 р., коли гетьман І. Виговський прибув під Київ, Т. Цицюра, переяславський полковник, разом з військовим осавулом І. Скоробогатенком за дорученням од І. Виговського провадив пересправи з київським воєводою В. Шереметевим про з'їзд гетьмана з воєводою****. Наприкінці-ж 1658 р. Т. Цицюра бере участь в акціях проти Москви. В листопаді кн. Г. Ромодановський з московськими відділами і частинами козаків, що трималися Москви, обложив у Варві козацькі полки на чолі з ніжинським полковником Г. Гуляницьким****. Підчас цієї облоги на допомогу Г. Гуляницькому прибули козацькі відділи від І. Виговського під приводом наказного гетьмана І. Скоробогатенка й переяславського полковника Т. Цицюри. Вони й узяли участь у боях з відділами Г. Ромодановського. Після цих боїв Цицюра прибув до табору Ромодановського й запропонував, щоб цар знов прийняв козаків у своє підданство і щоб Ромодановський відступив з військом від Варви. Ромодановський на це згодився і, після того як козацька

* Акты ЮЗР. - Т. IV. - № 58. - С. 100-101.

Акты ЮЗР. - Т. V. - № 144. - С. 315. М. Максимович, що складав список українських полковників переважно за літописами, в складі Переяславських полковників Кульбаки не вказує (М. Максимович, Собрание сочинений. - Т. I. - С. 710).

*** Акты ЮЗР. - Т. IV. - № 79. - С. 156; що-ж до того, що 1 вересня під час перебування Кікіна у гетьмана І. Виговського, там у купі з іншими полковниками був і "Переяславской С..." (місце поповане, Акты ЮЗР. - Т. IV. - № 79. - С. 147), цей ініціал С треба віднести, на мій погляд, до Сомка, бо 4 вересня в Немиричевому шатрі був, як маємо у того-ж Кікіна "Переяславской прежней наказной полковник Сомченко" (там же. - С. 156).

Акты ЮЗР. - Т. XV. - № 6. - С. 285-286.

**** З Гр. Гуляницьким були в Варві не чернігівський та прилуцький полки, як це здається з оповідання малопевного Самовидця (Літопись Самовидца. - С. 55) і залежного від нього Рігельмана (Летописное повествование о Малой России... А. Ригельмана. - Ч. II. - С. 9), а полки: Ніжинський, Чернігівський та Прилуцький, як про це маємо і в листі І. Виговського від 3.01.1659 р. до Ф. Куракіна (МАМЮ. - Белгородский стол, столбец. - № 429, л.л. 671-672) і в виказах посланців Долгорукого до Г. Ромодановського (там же. - Лл. 14-16).

старшина, що трималася І. Виговського, заприсягла цареві, відступив від Варви¹.

Ця угода не припинила війни і вона тривала далі. До самої весни 1659 р. на терені України точиться дрібна війна між прибічниками І. Виговського з одного боку й з московськими відділами, до яких прилучилася ще й частина українців, з другого боку. Т. Цицюру ми зустрічаємо підчас цієї боротьби на боці І. Виговського. Т. Цицюра бере участь укупі з наказним гетьманом І. Скоробогатенком у нападах на місцевості Миргородського й Полтавського полків на прихильників Москви й в нападі 20 грудня 1658 р. на Лохвицю, де стояв з військом кн. Ромодановський². У січні (12-13) 1659 р. Т. Цицюра бере участь у розгромі під Пісками відділів ворожого І. Виговському полковника І. Іскри й у боях з тими московськими частинами, що ходили на допомогу Іскрі³. У березні 1659 р. Київський воєвода В. Шереметев послав військові відділи під Гоголів, щоб здобути кінських харчів; ці відділи мали під Гоголевим бій з козацькими й польськими частинами; брав участь у цьому бою проти московського війська й Т. Цицюра з своїм Переяславським полком і після поразки відступив до Переяслава⁴.

Поки на Україні відбувалися ці події, пересправи між Україною й Польщею йшли своїм шляхом і закінчилися відомим Гадяцьким трактатом, що був корисний верхам тодішньої України й аж ніяк не дбав про інтереси нижчих кіл. Зупинятися докладно на змісті цього трактату я не буду, бо це питання вже докладно розглянуто в низці праць⁵.

Коли навесні 1659 р. сом у Варшаві ствердив Гадяцькі пакти й низка осіб з козацької старшини здобула шляхетство, з-поміж цих осіб ми бачимо й Т. Цицюру⁶.

Московський уряд не міг, звичайно, погодитися на одірвання України від Москви, згідно з Гадяцьким трактатом, і ухвалив провадити активніші акції проти І. Виговського. Виговський та його прибічники і собі готувалися до рішучого бою з Москвою й своїми класовими ворогами. 26.03.1659 р. "боярин и воеводы князь Алексей Никитич Трубецкой с товарищи, отпев молебен грозному и страшному воеводе Спасу-свету пред святым его образом и прося у него всемогущего Бога милости и у пречистые Богородице и у всех святых милости же и заступления, пошли с государевыми ратными людьми из Путивля великого государя в черкаские города"⁷, на Конотоп. Величезне

* МАМЮ. Белгородский стол, столб. № 429. - Лл. 164-168 (відписка цареві Ф. Куракіна про звістки, що він 8.12. 1658 р. одержав від Г. Ромодановського) л.л. 14-16 (свідчення 6.12. 1658 р. в Путивлі посланців, що кн. Долгорукий посилав до Г. Ромодановського), пор. Акты ЮЗР. - Т. VII. - № 90.- С. 266, 271-272, 275; Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологического съезда. - С. 117; моя студія, Псевдо-діяріус Самійла Зорки. // ЗІФВ. - Кн. XVII. - С. 200-201. Самовидець же помилково оповідав про Г. Ромодановського, що від Варви "Выговский гетьман з ордами дал оному отсічь" (Летопись Самовидца. - С. 55), що повторює й залежний від Самовидця Рігельман (Ч. II. - С. 9).

МАМЮ. - Белгородский стол, столбец. - № 429. - Лл. 269-270 (відписка Ф. Куракіна цареві про здобуті 20 й 23 грудня звістки від Г. Ромодановського).

*** МАМЮ. - Белгородский стол, столб. № 429. - Лл. 469-472, столб. № 481 - Лл. 244-246, 247-251 (оповідання наприкінці січня 1659 р., сотенного голови М. Маслова, що був у війську, яке ходило допомагати Іскрі), Лл. 240-241 (відписка цареві Г. Ромодановського від 17.01. 1659 р.).

Акты ЮЗР. - Т. XV. - № 8. - С. 367-368.

***** Зазначу новіші з них: В. Герасимчук. Виговщина й Гадяцький трактат; М. Стадник. Гадяцька унія // Записки Українського Наукового товариства, кн. VII, VIII; L. Kubala. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657-1660. -С. 84 і д., 437 і д.

***** Volumina Legum IV. -С. 304-305. ("Rycerskie odwagi urodzonego Tymosza Ciciury godne są respectu i słuszney nagrody, którego do szlacheckiego w tey Rzeczypospolitej kleunoty u wszystkich wolności przypuska mi; na co przywiley z kancellaryi naszej wydać rozkażemy"), Акты ЮЗР. -Т.IV. - № 114.- С. 218.

***** Акты ЮЗР- Т. IV. - № 115. - С. 226.

московське військо Трубецького, що до складу його ввійшли і козацькі відділи Безпалого, обложило Конотоп, який боронило козацьке військо з ніжинським полковником Г. Гуляницьким на чолі. Даремно Трубецький добував місто штурмом, й облогою, й стріляниною – козаки вперто боронилися; на пропозиції здатися вони казали “что де они сели на смерть, а города не здадут””.

Бажаючи подати допомогу обложеному Конотопові, гетьман І. Виговський послав до Ніжина наказного гетьмана І. Скоробогатенка з військом, що в складі його був і перяславський полковник Т. Цицюра” Трубецький - же на заклик московського прихильника ніжинського протопопа Максима Филімоновича надіслав до Ніжина московські й козацькі відділи на чолі з кн. Г. Ромодановським, П. Скуратовим і полковником козацького війська наказного гетьмана І. Безпалого – Г. Донцем. Ці відділи прибули під Ніжин 27 травня й мали там бої з відділами Скоробогатенка, що до їхнього складу, окрім козаків, входили ще татари, волохи, серби й поляки. Дарма що, як доносив Трубецький цареві згодом, частини Ромодановського й перемагали в цих боях, але все-ж-таки Ромодановський мусів рушити назад, під Конотоп, куди й прибув 1 червня”

А далі події війни розвивалися швидко й робили великі зміни в ситуації на Україні.

На виручку Конотопові рушив сам гетьман І. Виговський з невеликим козацьким військом і з ордою, з самим ханом Кримським на чолі. Наприкінці червня (28) відбувся й відомий бій під Конотопом””” У цьому бою О. Трубецький, що, як тоді про нього мовляли був: “муж благоговейный и изящный, мудрый в Божественном писании, в воинстве счастлив и недругам страшен””””, зазнав погрому, втратив безліч війська й ледве відступив до Путивля з рештою вояків, страшенно здеморалізованих цим розгромом””””

Краса ж московської кінноти, що зробила переможну кампанію 1654-1655 рр., полягла в цій битві під Конотопом; ніколи, як каже С. Соловйов, цар вже не міг вивести в поле таке дуже військо. У траурному одязі цар вийшов до народу, страх напав на Москву. Люд зганяли укріплювати Москву, сам цар з боярами бував часто на цій роботі; людність по околицях столиці з родинами й майном збиралася до Москви, були чутки, що цар виїздить за Волгу, за Ярослав”””””.

Брав участь у цьому переможному поході І. Виговського під Конотоп і Т. Цицюра. З табору під Конотопом ми маємо листа (з датою 1 липня) козацької старшини, яка тоді трималася І. Виговського, заадресованого “пану Ивану Безпалому и всей при вас будучей старшині, к черни, к братья нашей и одной крови” В цьому листі козацька старшина закликала Безпалого й його прихильників одірватися від Москви й прилучитися до них “всего Войска Запорожского”. Серед козацької старшини, що підписала

* Акты ЮЗР. Т. IV. - № 115. - С. 233.

МАМЮ. - Приказный стол, столбец № 308, л. 444 (свідчення писаря І. Скоробогатенка – З. Шийкевича, що його захопило в полон московське військо).

*** МАМЮ. - Приказный стол, столбец № 308.- Лл. 440-452 (відписка Трубецького цареві) Акты ЮЗР. - Т. IV. - № 115. - С. 236. і д. (звідомлення О. Трубецького). У літопису Самовидця помилково сказано, що Г. Ромодановський прибув під Ніжин восьмого травня (Летопись Самовидца. - С. 57), як гадав й Ригельман (Ригельман... Ч. II. - С. 20).

**** О. Лазаревський добре описує цей бій, виправляючи й доповнюючи Самовидця та Величка (А. Лазаревский. Полк Нежинский. -С. 208 і д.).

***** С. Соловьев. История России...-Кн. II. -С. 1661; Кн. III. -С. 47.

***** Як було московське військо здеморалізоване цим розгромом і боялося походу на Україну, видно з того, що коли згодом, у серпні, кн. Трубецький наказав військові рушити на Ніжин, у війську вибух заколот, окремі відділи не хотіли йти на Україну; насилу цей заколот втишено. (С. Соловьев. История России...-Кн. III. - С. 337-338; История о невинном заточении... Матвеева. - С. 55).

***** С. Соловьев. История России...-Кн. III. - С. 46-47; Пор. В. Герасимчук. Виговський і Юрій Хмельницький.-С. 2; L.Kubala. Wojny duńskie i pokój Oliwski. -С. 157-158, 460-461.

цього листа, маємо підпис і Т. Цицюри, полковника Переяславського^{*}. 18. 07. того-ж 1659 р. з табору під Ромном ця ж козацька старшина, що трималася І. Виговського, надсилає листа до царя Олексія; в цьому листі старшина докоряє цареві за ту руїну, що несло Україні царське військо, і пропонує розпочати пересправи, щоб припинити війну. Маємо підпис Т. Цицюри, як Переяславського полковника, й на цьому листі^{**}. Коли згодом І. Виговський, повертаючись з-під Путивля, невдало облягав Гадяче, яке вперто боронив від Виговського Павло Єфремович Апостол^{***}, у складі війська І. Виговського, що провадило акції проти Гадячого, був і Т. Цицюра з своїм Переяславським полком; після-ж цієї невдалої облоги Гадячого Т. Цицюра прибув з своїм полком до Переяслава й розпустив військо^{****}, а І. Виговський рушив до Чигирини^{*****}. Незабаром після цього у І. Виговського відбулася в Чигирині рада старшини, де ухвалено, коли буде змога, замиритися на який час і з царем, щоб запастися хлібом у царських містах; замирення-ж могло бути за умовою, коли цар видасть І. Виговському наказного гетьмана І. Безпалого й полковника П. Апостола. Брав участь на цій раді й Т. Цицюра^{*****}

Незабаром після цього розпочалася нова ера в діяльності Т. Цицюри, коли він на деякий час стає однією з центральних постатей України.

II.

Гадяцький трактат і Конотопська перемога не зміцнили становища І. Виговського. Невдоволення проти І. Виговського й його політики все зростає в різних колах українського суспільства. Поспільство, міщанство й козацтво бачило в Гадяцькому трактаті зверхність Польщі над Україною й ще більше погіршення свого становища, старшина козацька теж була незадоволена на І. Виговського за його поступки Польщі, бачачи в цьому порушення своїх економічних і політичних пільг; окрім того, окремі впливові старшини ворогували з Виговським через особисті мотиви^{*****}, - все призводило до вибуху повстання проти І. Виговського. І справді, незабаром після того, як І. Виговський відступив за Дніпро, на Лівобережжю люд підносить повстання проти І. Виговського, це повстання перекидається на Правобережжя й вириває з рук І. Виговського булаву.

Дуже активну роль проти І. Виговського відіграє Т. Цицюра. Коли саме, де й як Т. Цицюра почав готувати це повстання - встановити напевно дуже важко, але-ж треба вважати, що готувати це повстання проти І. Виговського Цицюра став ще перед Конотопською битвою. Писар наказного гетьмана І. Скоробогатенка - З. Шийкевич, якого

* Акты ЮЗР. - Т. XV. - № 9. - С. 404 і д.

Акты ЮЗР. - Т. XV. - № 10. - С. 413 і д.

*** Про це похід І. Виговського: Акты ЮЗР. - Т. IV. - № 115. - С. 242, 244; Т. VII. - № 98. - С. 297, 299; Акты Московскаго Государства. - Т. II. № 1155. - С. 677-678; А. Востоков, Судьба Выговских и Ивана Нечая. // Киевская Старина. - 1890. - № 1. - С. 41. В. Герасимчук каже, що Гадяче боронили від Виговського, полковники Апостол і Павло Єфремович (В. Герасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький... С. 7), але у цьому оборонці Гадячого треба вбачати одну особу - Павла Єфремовича Апостола; також згодом його в одній справі в Москві весь час звать і "Павел Єфремов" і "Павел Апостол" (МАМЮ. - Белгородский стол, столбец № 422. - Лл. 53 -58), пор. А. Лазаревский, Очерки малороссийских фамилий. Апостолы, // Русский Архив. - 1875. - I. - 92; В. Модзалевский. Малороссийский Родословник. - Т. I. - С. 6.

Акты ЮЗР. - Т. VII. - № 98. - С. 297.

***** Акты ЮЗР. -Т. IV. - № 115. - С. 244; VII. - № 98. - С. 297 і д; А. Востоков. Вказ. твір. -С. 41.

***** МАМЮ. - Приказный стол, столбец № 308. - Лл. 493, 513-514 (Свідчення стрільця В. Єльшинина, якого відпустив з Переяслава до ОР. Трубецького ков. І. Довгаль з цими вістями. І. Довгаль брав участь у цій раді в Чигирині).

***** Пор. В. Герасимчук. Виговський і Юрій Хмельницький... С. 17 і д.

було полонено підчас вищевказаного походу Г. Ромодановського під Ніжин у травні 1659 р., свідчив: “Понеже повірился мне пан Цецура пол(...) переяславской, что имеет в раду чернецк(...) ударит усмотря время и тут вскоре до князя Григорья Григорьевича о том давать знать чтоб о том ведаая, давал князь Ромодановской помочь. А ту раду с тое причины хочет учинить, что видит испустошенье земли чрез Выговского от орды и от ляхов и что от его царского величества отступил без всякие кріпкие причины Выговской хочет и всех до своего замыслу привести, и подлинно до того времени пан Цецура было учинил, когда бы Скоробогатка не приіхал. Однакож и ныне времяни смотрит до которого умыслу и нікоторые люди, правду любячие, приставают” Оповідав далі про це ж Шийкевич, “что Цецура и о том говорил со мною, ищучи способов каким бы войско казацкое при князе Ромодановском будучие, с ним згодилося и заодно было, чтоб потом никаких выговорок и выкиданья в очи, как от Москвы, также и от тіх казаків, что при Москве пребывают, не было, то есть, чтоб Москва и казаки не заметывали, что через саблю нас взяли; но тот же Цецура говорил удобно на то отговорится неволею Выговского” Самовидець каже, що Цицюра розпочав готувати повстання “с порады протопопа ніжинского Максима и Васюти козака, и з собою заприсягшися в полі”. Справді, 12.08. 1659 р. київський воєвода В. Шереметев здобув листа від Цицюри, що цей з іншими полковниками (разом 5 полковників) хочуть піддатися цареві й що в цьому полковники заприсяглися Цицюрі, який бачився із кн. Трубецьким. Опісля прилуцький полковник Ф. Терещенко писав цареві, що М. Филімонович з С. Адамовичем схиляли на бік царя полковників і в складі цих полковників називає і Т. Цицюру. В серпні того-ж 1659 р. вибухло повстання проти І. Виговського і Переяслав був місцем, де воно розпочалося. 19 серпня повстанці частково перебили, частково захопили в полон присланих від Виговського драгун, забито було так само і низку прихильників

І. Виговського, як от Степана й Северина Сулим, Івана Забуського й ін. Цицюра послав до Києва й 24 серпня майор В. Лаговчин, якого було прислано від Шереметева, привів люд у Переяславі до присяги цареві. Окрім Переяслава повстання проти І. Виговського сталися в Ніжині й інших містах, відділи І. Виговського були погром-

* Додаток 1.

Летопись Самовидца. - С. 59.

*** А. Барсуков. Род Шереметевых. - Кн. V. - С. 194; пор. там же. - С. 199; Акты ЮЗР. - Т. XV. - № 11. - С. 442-443.

**** ПКК. - Т. III. - Отд. 3. - № 110. - С. 391-392. Про роль М. Филімоновича в цих подіях - В. Эйнгорн. Очерки из истории Малороссии в XVII в. - I. - С. 134 і д.

***** М. Костомаров припускав, що це був той Забуський, якого 1649 р. Ян-Казимир призначив на гетьмана замість Б. Хмельницького (Н. Костомаров. Гетманство Выговского. -С. 399), але-ж того Забуського, ворога Б. Хмельницькому, звали Семеном (АЮЗР. - Ч. III. -Т. IV. - № 136. - С. 311-312; W. Lipiński. S. M. Krzyczewski. - вид. 2. - С. 195). Самовидець каже, що Цицюра прихильників І. Виговського “до себе зазивавши в алкір поодинцем, казал повязати а на потом и позабывати на смерть” (Летопись Самовидца. - С. 59), яке оповідання приймають М. Костомаров (Н. Костомаров. Гетманство Выговского. -С. 399), Вовк-Карачевський (Волк - Карачевский. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. -С. 49), Л. Кубаля (L.Kubala. Wojny dunskie. -С. 246), пор. W. Lipiński. Dwie chwile z dziejów porew. Ukrainy. - С. 612; В. Герасимчук. - Op. cit. -С. 16. Інших певних даних про обставини цього забиття ми не маємо, а Самовидцевими звітками доводиться користуватися обережно, так що питання про те, в яких обставинах забито прихильників Виговського в Переяславі, залишається відкритим.

***** МАМЮ. - Белгородский стол, столбец № 426. - Лл. 173-175; Акты ЮЗР. - Т. VII. - № 100. - С. 312; Т. XV. - № 11. - С. 436.

***** Акты ЮЗР. - Т. VII. - № 101. - С. 312-313. Самовидець каже, що Цицюра 1 вересня послав до Ніжина своїх козаків і, коли вони туди прийшли, там вибухло повстання проти залоги І. Виговського (Летопись Самовидца. - С. 60); цю звістку приймають М. Костомаров (Н. Костомаров. Гетманство

лені й сам рейментар їх, один з творців Гадяцького трактату Ю. Немирич загинув, а там рух перекинувся й на Правобережжя, і Виговський мусів відмовитися гетьманства”.

Політична ситуація на Україні в зв'язку з повстанням проти Виговського й відмовленням його від гетьманства стала досить складна. Перед Україною постає питання чи держатися орієнтації на Польщу, чи розірвати з Польщею, взявши курс на Москву, і коли це робити то на яких умовах. На Правобережжі взяла нарешті верх орієнтація на Москву, але на умові т. зв. „Жердевських статей”. На Лівобережжю-ж запанувала орієнтація на Москву, але без яких-небудь попередніх умов”

Яку-ж роль відіграв у всіх цих подіях Т. Цицюра?

Коли ми розглядатимемо його діяльність за ці часи, то побачимо, що він провадив якнайжвавішу акцію на користь Москві. Після повстання в Переяславі Цицюра розвиває якнайактивнішу діяльність. Він зав'язує зносини з Трубецьким” має стосунки з київським воєводою В. Шереметевим, надсилає йому захоплених бранців””, пересилає листи, що слали до нього І. Виговський й Скоробогатенко, відхиляючи Цицюру від Москви””, шле до Шереметева для присяги цареві лубенського полковника Я. Засядку””, приїздить сам до Києва”” надсилає листа Ю. Хмельницькому, схиляючи його на бік Москви””, шле своїх посланців, разом з посланцями до інших міст Лівобережжя до

Виговського. - С. 400), Вовк-Карачевський (Волк-Карачевский. Там же. - С. 50), Л. Кубаля (L.Kubala. Wojny dunskie.- С. 246), але ж інших даних, окрім Самовидцевих, про надіслання од Цицюри козаків до Ніженя ми не маємо. Що ж до Самовидцевої дати про повстання в Ніжині - 1 вересня, яку дату приймав й О. Лазаревський (А. Лазаревский. Полк Нежинский. - С. 6), то треба завважити, що це повстання одбулося раніш. Зносини В. Золотаренка й М. Филімоновича з Трубецьким, щоб він рушив з Путивля до Ніжина, розпочалися 18 серпня. 31 серпня Трубецький вже надіслав до Ніжина А. Бутурліна й І. Жидовинова, 1 вересня посольство з Ніженя, що до складу його ввійшли видатніші ніжинці й сам М. Филімонович, було в Трубецького в Путивлі (Акты ЮЗР. - IV. - № 115. - С. 245 і д.), а в Ніжині людинність присягла цареві (Акты ЮЗР. -Т. XV. - № 11. - С. 438.)

Самовидець каже, що Немирича забито за Кобижчею під селом Свидовцем (Летопись Само-видца. - С. 60), а в одписці В. Шереметева цареві маємо, що Немирича забито під Биковим (Акты ЮЗР. - Т. VII. № 100. - С. 312); обидва ці села близькі одно від одного, отож треба вважати, що в обох випадках зазначено місце приблизно. У Ф. Гумилевського маємо, що за півтори верстви від Свидовця є каплиця, так звана «Побиванка», де за місцевими переказами був бій козаків, з гетьманом Пацюрою (?) на чолі проти поляків, яких у цьому бою і погромлено (Филарет, Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Кн. V. - С. 257 і д.). А. Шипацький записав місцевий переказ, що тут був бій козаків гетьмана Пацюри (?) з військом гетьмана П. Дорошенка, військо якого погромлено, але ж Пацюра загинув у бою, й що каплицю збудовано на тому місці, де погромлено Дорошенкове військо (А. Шипацький-Ильич. Часовня близ села Свидовца, Козелецкого уезда // Черниговские губернские ведомости. - 1851. - № 19. - Часть неофициальная. - С. 175-176). М. Шипацький-Ильич теж свідчить, що за місцевими переказами цю каплицю «Побиванку» за 1 ? верстви від Свидовця збудовано на місці бою козаків з гетьманом Пацюрою (?) на чолі, який буцімто й загинув у цьому бою з ворогами (з якими точно не вказано, а зазначено - з різними) (Н. Ильич - Шипацький, Часовня «Побыванка», Черниговские губернские ведомости. - 1854. - № 37. - Часть неофициальная. - С. 253 і д.).

** В. Герасимчук. Виговський і Юрій Хмельницький. С. 9 і д.

*** Акты ЮЗР. -Т. IV. -№115. - С. 255 і д. Источники Малороссийской Истории. - Т. I. - С. 102-103; В. Герасимчук. Там же. - С. 21 і д.

**** Акты ЮЗР. - Т. IV. - №115. - С. 246 і д.

***** Акты ЮЗР. - Т. VII. - № 99. - С. 307; Т. XV. - №11. - С. 444, 452.

***** Акты ЮЗР. -Т. VII. - № 99. - С. 307, 310-311.

***** Акты ЮЗР. - Т. XV. - № 11 - С. 435, 438.

***** Акты ЮЗР. - Т. XV. - № 11. - С. 438.

Акты ЮЗР. - VII. - № 99. - С. 307, 309; Т. XV. - №11. - С. 441-442.

Москви, до царя. На заклик же Юрія Хмельницького, вже найменованого на Правобережжю гетьманом України, прибути до нього Цицюра не тільки не погоджується, ба, навпаки, пише Шереметеву, що „Юрія Хмельницкой и полковники нашия стороны тебе великому государю неверны, и чтоб нам, холопам твоим, с ними соединясь (себто з Цицорою й лівобережними полковниками) на изменников и на Ляхов и на Юрия Хмельницкого идти Божиим и твоим великого государя делом промышлять” і радить Шереметеву, щоб „такую незычливост тамошних полковников и самого Юрия Хмельницкого ознаямити их милостям князьям и начальным людям над войсками его царского величества, чтоб они вскоре до нас поспішали з войски его царського величества, скупившись тут на сем боку, зараз зычливост его царському величеству з меж себе гетьмана оберем и зараз на неприятелів его царского величества з Божою помощью пойдем”, погоджується, щоб Шереметев віддав кийське полковництво В. Дворецькому. Можна вважати, що Цицюра відіграв неабияку роль, підносячи на Лівобережжю повстання проти І. Виговського, а згодом і схилиючи Україну на бік Москви, як це визнавали сучасники, а так само визнають і дослідники цих подій; до того-ж Цицюра розпочав і провадив цю справу „хотячи собі гетьманства”.

Московські керманічі на Україні вміло використали такий розбрат на Україні. Ю. Хмельницький і правобережна старшина мусили були піти на поступки Москві. В жовтні 1659 р. відбулася Переяславська рада, де Трубецький домігся таких поступок, про які Москва не могла мріяти навіть і перед Конотопом. Для України вже не було як і говорити про Жердевські статті, а треба було коритися мало не всім вимогам Москви. Не дурно згодом Ю. Хмельницький казав потім про своє становище в Переяславі: „Я два тижні був у Москві в’язнем, що хотіли, те зо мною робили”. Одна з статей ухвалених на цій раді вимагала, щоб „всіх полковников и иных начальных людей обіих сторон Днепра не повинен гетман на горлі карать, без высланного на суд от царского величества”; було також вказано й тих діячів Лівобережжя, яких не мав права карати гетьман без царського указу. Це були діячі, що так корисно послужили Москві перед цією радою; бачимо в складі їх і Т. Цицюру.

* Акты ЮЗР. – Т. XV. – №11. – С. 439, 450–451, 457; Дополнения к тому III Дворцовых Разрядов. – С. 201; Дневальные Записки Приказа Тайных Дел 7165-7183 гг. – С. 36.

А. Барсуков. Род Шереметевых. – Т. V. – С. 205, 206.

Акты ЮЗР. – Т. VII. №99. – С. 308-309. Маємо ще від 19.09. 1659 р. Цицюрин лист до царя Олексія; в цьому листі Цицюра прохав царської милості грецькому митрополитові Нектарієві, який їде до Москви (ПКК. – Т. III. – Отд. 3. – № 100. – С. 369-370).

**** Напр. І. Виговський, Андрій Потоцький (ПКК. – Т. III. – Отд. 3. – № 102. – С. 372; № 103. – С. 374).

***** Наприклад В. Герасимчук там-таки – С. 13; сам Цицюра опісля в травні 1660 р., дорікаючи В. Шереметеву, що Москва більш ушанувала Филімоновича й В. Золотаренка, казав „в начале-де моя, Тимофеева, служба, а не их” (А. Барсуков. Род Шереметевых. – Т. V. – С. 285).

***** Летопись Самовидца. – С. 59. Пор.: А. Барсуков. Там-таки. – С. 192; W. Lipinski. Dwie chwile .. – С. 612; L. Kubala. Wojny dunskie С. 246, 485. Цю Самовидцеві звістку про те, що Цицюра бажав гетьманства, стверджує факт призначення від Цицюри на полковника до Чигирини Павла Кременчуцького (Акты ЮЗР. – Т. XV. – № 11. – С. 439).

***** Акты ЮЗР. – Т. IV. – №115. – С. 253 і д. В. Герасимчук. Там-таки. – С. 30 і д.

***** L. Kubala. Wojny dunskie .. С. 627; В. Герасимчук. Там-таки. – С. 40.

***** Акты ЮЗР. – Т. IV. – №115. – С. 267 „Наказному гетьману Івану Безпалому и его полку начальным людям, так же полковником, переяславскому Тимофею Цецуре, нежинскому Василью Золотаренко, черниговскому Аникию Силипу, и их полков начальным людям, естли какой из техъ людей будет винен с суда к смерти в каких делах, и их гетману и начальным людям без указу великого государя, его царского величества, не карать до тех мест, кого царское величество укажет прислати к тому суду на исправление, для того, чтоб им напрасного нагонения и утиснения не было, потому

Після цієї ради, на якій, переможена збройно під Конотопом, Москва звела в Переяславі внівець цю перемогу й досягла повного тріумфу, від Москви посилалися нагороди тим діячам України, що допомогли цьому тріумфові. Одержав велику нагороду грішми та соболями, звичайно, й Т. Цицюра*. Але-ж, не вважаючи на всі ці нагороди, не вважаючи на статті на раді, Цицюра, як видно, почував, що становище його не досить певне. Ще, коли кн.. Трубецький після ради рушав з Переяслава, Т. Цицюра прохав князя, щоб до Переяслава, Чернігова й Ніжина було ще надіслано московського війська, вважаючи, мабуть, за недостатні ті відділи, що ухвалено на раді розташувати в Переяславі". Згодом, у грудні 1659 р. в листі до дум. дяка А. Іванова Цицюра пише, що він має багато ворогів серед козацької старшини, що оточує Ю. Хмельницького, за свою діяльність на користь Москві****

Про діяльність Т. Цицюри, за часи від Переяславської ради до Чуднівської кампанії 1660 р. відомих даних збереглося небагато.

Ми не можемо добре уявити Цицюрині роль й місце в тій боротьбі партій на Україні, що була від Переяславської ради до Чуднівської кампанії. Ця боротьба особливо була помітна при гетьманському дворі, де лідерами антимосковської орієнтації були

Г. Лісницький і Г. Гуляницький, а лідером московської орієнтації був І. Ковалевський, який ще при старому Хмельницькому виступав «развратно и шомно» проти Москви****, а за часів Виговського змінив цю свою орієнтацію на москвофільську****. Боротьбу цю проваджено на ґрунті незадоволення чималої частини козацької старшини обмеженням її прав на раді в Переяславі. Від листопада 1659 р. маємо Цицюрин лист з Переяслава "паном полковником, сотником, атаманам, всей старшине и черни его царского пресветлого величества и кому о том відати потреба"; у цьому листі він повідомляє, що царських ратних людей, ув'язнених у чигиринському замку, після того, як замок здобув Ю. Хмельницький, відпущено до Москви; Цицюра й закликав давати цим відпущеним бранцям харчі та підводи*****

На початку 1660 р. Т. Цицюра поїхав до Москви*****; він 1 березня був у царя «у руки», а так само і «у стола»*****. Яку роль в цій Цицюриній подорожі до Москви відігравали справи українські, - встановити це на підставі тих даних, що маю, здається мені, неможливо. Що ж до справ особистих, то Цицюрі в Москві не пощастило. Повернувшись з Москви, Цицюра бачивсь у травні в Києві з В. Шереметєвим; Цицюра скарживсь, що в Москві на його прохання дати Кричев і Чичерськ, якими володів раніш І. Нечай, йому одказано, що царський указ про це буде згодом. Потім приїхав з Москви челядник Цицюри, привіз йому царське жалування й оповів, що в маєтках Цицюрі відмовлено. Прохання перед царем В. Шереметєва за Цицюру в справі цих маєтків позитивних наслідків не мало*****. Що за причина тому, що

что они царскому величеству служили " (пор. В. Герасимчук. Там-таки. - С. 37).

Акты ЮЗР. - Т. VII. - № 102. - С. 316; Т. V. - № 30. - С. 55; РИБ. - Т. XXI. - С. 8, 353.

Акты ЮЗР. - Т. IV. - № 115. - С. 275.

ПКК. - Т. III. - Отд. 3. - № 119. - С. 410-411.

Акты ЮЗР. - Т. III. - № 369. - С. 580, 584.

***** Наприклад L. Kubala. Wojny dunskie., дод. LXXIV, LXXV. - С. 624 д.

***** В. Сторожев. Лист Тимофея Цицюры // Киевская Старина. - 1892. - № 2. - С. 369.

***** МАМЮ. - Белгородский стол, столбец № 414 л. 4 (переклад листа Ю. Хмельницького (без точної дати) до думного дяка С. Заборовського про протекцію Т. Цицюрі, що його послано «к Великому Государю о войсковых делах бить челом словесно»).

***** Дневальные записки Приказа Тайных дел. - С. 61: Дополнения к тому III Дворцовых Разрядов. - С. 219 - 220.

***** А. Барсуков. Род Шереметевых, - Т. V. - С. 284-285. Барсуков каже, що Цицюра за таївцю об-

Москва перед походом на Польщу не вдовольнила впливового полковника, тимчасом як Филімоновича й Золотаренка було вконтентовано – сказати важко. У Москві за тих часів серед українських діячів «persona grata» був М. Филімонович; отож можна припустити, що ми тут маємо діло з якимсь його підступом, але-ж це не більш ніж здогад.

Тоді ж, як перебував Цицора в травні у Шереметева у Києві, розмовляючи про майбутній похід на Польщу, він сказав, що на правобережні полки в майбутній війні покладатися не варто, вірність їх цареві сумнівна[•].

Збереглися ще звістки й про інші сторони Цицориної діяльності за часів перед Чуднівською кампанією.

Коли в червні – липні 1660 р. сотник Ніжинського полку Борзенської сотні П. Забіла поїхав до Москви, Цицора послав за ним листа до Москви. В цьому листі Цицора клопотавсь перед царем, щоб було повернено з московського полону Забілиних родичів[•]

Так само ми маємо універсал Цицори, як полковника Переяславського, від 8.05.1660 р. з Переяслава про надання М. Гарячці, сотникові козелецькому, млинка^{***}, знов-же й декрет Цицори, теж від 8. 05. 1660 р. в справі про спірну землю між Терешком з Лехнович і Г. Охріменком^{****}

Тимчасом боротьба Москви з Польщею точилася далі. Москва ще раз хотіла розв'язати свою суперечку з Польщею збройною рукою. Ухвалено було новий похід на Польщу. У липні 1660 р. відбулася на Кодачку рада українських і московських військових керівників у справі походу на Польщу. На цій раді ухвалено, щоб у поході на Польщу в тому війську, що мало йти під проводом В. Шереметева, був і Т. Цицора на чолі полків: Переяславського, Київського, Прилуцького, Миргородського й Лубенського^{*****}

Цей похід козацького й московського війська проти Польщі розпочавсь у серпні 1660 р.

У тому війську, що рушило в похід під проводом В. Шереметева, були й козацькі відділи на чолі з Т. Цицорою, як наказним гетьманом. До складу Цицориних козацьких відділів ввійшли полки: Переяславський, Київський, Миргородський, Прилуцький і Лубенський^{*****}, себто ті-ж полки, що були виділені для цього на раді на Кодачку.

разу й згодом це негативно позначилося на поході (Там же. - С. 285). Року 1669 ієромонах Києво – Межигірського монастиря Анатолій доносить, що Цицора перед походом 1669 р., задумуючи зраду Москві, вивозив свої скарби до Межигірського монастиря, щоб вивести їх потім до Литви (Акти ЮЗР. - Т. VIII. - № 8. - С. 16), але-ж і сам Барсуков перед цим визнав, що Цицора не дуже-то був за похід на Польщу (Вказ твір. - Т. V. - С. 284). Що ж до Анатолієвого доносу, треба завважити, що Цицора перед походом 1660 р. передав великі скарби на сховання Шереметеву (Акти ЮЗР. - Т. V. - № 30. - С. 54-55), а це не в'яжеться з наміром зрадити.

А. Барсуков. Род Шереметевых. - Т. V. - С. 283 і д.

МАМЮ. Малороссийский Приказ. - Столбец 5848.- р. 7.

Чернігівський Краєвий Історичний Архів. - Арх. Дворян. Собранія № 3246 л. 13 (копія XVIII в.).

**** Чернігівський Історичний Музей. – Рукописний відділ Музею Тарновського № 59 (оригінал); у каталозі цього музею, що складав Б. Грінченко, цей декрет Цицори датовано помилково 1670 р. й віднесено до гетьманства Д. Многогрішного (Каталог музею українских древностей В.В. Тарновскаго. – Т. II. Составил Б.Д. Гринченко) Чернигов, 1903. - С. 241).

***** МАМЮ. Белгородский стол, столбец №414, лл. 448-449 (лист Ю. Хмельницького цареві від 20. 07. 1660 р.). У Самовидця-ж помилково зазначено, що на цій раді було ухвалено йти з Шереметевим «Цицорі полковнику переясловскому, и полку киевскому и прилуцкому» (Летопись Самовидца. С. 62). Що ж до ролі Цицори на цій раді, то треба зважити, що М. Костомаров зазначав, буцім Цицора на цій раді настоював на рішучих акціях проти Польщі (Н. Костомаров. Гетманство Юрия Хмельницкого. - С. 112 – 114, без вказівки на джерела, пор. L. Kubala, Wojny dunskie... С. 387 – 388). В.Герасимчук доводить, що в кінці серпня на раді в Гумані Цицора настоював на рішучих акціях проти Польщі (В. Герасимчук. Чуднівська кампанія. - С. 9).

***** А. Барсуков. Род Шереметевых. - Кн. VI. - С. 57 (відписка Шереметева з полону, з Архіву Міністерства Иностранных Дел. - Дела Крымские, 1661 г. - Св. 54 (в № 4); про п'ять полків у війську Цицо-

Тут я не розглядатиму крок за кроком події Чуднівської кампанії, бо це вже докладно зроблено в низці праць і окремих дослідів¹, а розгляну тільки Цицюрину долю, як на ній відбилися наслідки цієї кампанії.

Внаслідок військових акцій кампанії В. Шереметєву, цьому, як казав цар Олексій, «добронадежному архистратигу...архистратигу Царя царем небесного, земного его воинства»², довелося потрапити в облогу до поляків і татар, а козацьке військо Ю. Хмельницького склало з поляками угоду під Слободищами. Одним з пунктів цієї угоди було, щоб козаки, що були на чолі з Цицюрою в московському війську, прилучилися до війська Ю. Хмельницького. Ю. Хмельницький дає відповідного наказу Т. Цицюрі й Цицюра на це погодився: не бажаючи поділити долю Шереметєва, покинув табір Шереметєва й рушив з військом до польського табору. Татари-ж напали на Цицюриних козаків, багато їх порубали й забрали в полон, аж поки польська кіннота припинила це бойовище. Багато козаків, бачачи таке лихо від татар, повернули назад до московського табору, так що Цицюра прибув до польського табору тільки з частиною свого війська³. В польському таборі Цицюру заарештовано за те, що він виступив з табору Шереметєва раніш, ніж польське військо було вишикуване, щоб боронити Цицюрині частини від татар⁴

З польського табору маємо універсали Цицюри до козаків і старшини, що залишилися в таборі Шереметєва. В цих універсалах Цицюра, іменуючи себе полковником переяславським від короля, закликає козаків і старшину перейти на бік короля й повідомляє, що сам він вже виконав присягу королеві⁵

Цим закінчився блискучий період діяльності Цицюри, час коли він був однією з головніших постатей України.

Тепер настали для нього гірші часи, часи розплати за помилки й хиби попередньої діяльності.

ри маємо і в ухвалі козацьких та польських керманичів після угоди Ю. Хмельницького з поляками (ПКК. - Т. III. - Отд. 3. - № 132 - С. 438). Ці дані з'ясовують не з'ясоване досі питання про склад полків у Цицюриному війську підчас Чуднівської кампанії (пор. В. Герасимчук. Чуднівська кампанія. - С. 9 і д.).

* Про Чуднівську кампанію - Н. Костомаров. Гетманство Юрія Хмельницького. - С. 117 і д., С. Соловьев. История России с древнейших времен. - Кн. III. - С. 84 і д., А. Барсуков. Род Шереметевых. - Т. V. - С. 306 і д.; В. Герасимчук. Чуднівська кампанія. - С. 8 і д.; Т. Korzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego. - Т. I. - С. 53 і д.; його-ж. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. - Т. II. - С. 355 і д.; L. Kubala. Wojny dunskie.. - С. 390 і д. Огляд цих праць з боку стратегічного - А. Байон. Курс истории русского военного искусства. - В. I. - С. 149 і д. Праці В. Чермака *Szczęśliwy rok я в цій студії використати не міг.*

** Записки Отделения Русской и Славянской Археологии Русского Археологического Общества. Т. II. - С. 751; пор. А. Барсуков. Род Шереметевых. - Т. V. - С. 272.

*** Акты ЮЗР. - Т. V. - № 21. - С. 39; № 22. - С. 43; Акты Моск. Государства. - Т. III. - № 217. - С. 198; Tagebuch des Generals Patrick Gordon. - Т. I. - С. 244-245. А. Grabowski. Ojczyzste spominki. - С. 161, И. Гурлянд. Приказ Великого Государя Тайных Дел. - С. 289, пор. J. Jerlicz Latopisiec albo Kroniczka. Т. II. - С. 55.

**** Р. Gordon, Tagebuch. - Т. I. - С. 245. У непевного Величка ми маємо, що Цицюру забито в боях Чуднівської кампанії (Летопись событий Самоила Величка. - Т. II. - К., 1851. - С. 14 - 15); цю помилкову звістку приймає й М. Максимович. Собрание сочинений. - Т. I. - С. 710). У Рубана маємо, що Цицюра пробився з табору Шереметєва від татар і поляків у далеке безпечне місце (Краткая Летопись Малыя России... В. Рубана. - С. 74). Неприхильний до Москви (між рядків) Граб'янка каже, що коли поляки й татари облягали табір Шереметєва, його вояки продавали Цицюриних козаків татарам за хліб, сіль та воду, і тому Цицюра одкинувся од Москви та й пробивсь до табору Ю. Хмельницького (Летопись Григорія Грабянки. - С. 173 - 174); це оповідання є й у «Кратком Описании Малороссии» (С. 257).

***** ПКК. - Т. III. - №№ 134 - 135. - С. 441 і д.

III.

РОЗГЛЯНЕМО-Ж ДОЛЮ Т. ЦИЦЮРИ ПІСЛЯ ЧУДНІВСЬКОЇ КАМПАНІЇ

Цицюра, одкинувшись к Москви й перейшовши на бік Польщі, ще тільки став одіозною постаттю для Москви, що не могла забути йому цього вчинку, але залишився також одіозною особою й для Польщі, яка пам'ятала його роль в подіях повстання проти І. Виговського.

Незабаром по тому, як московському урядові стало відомо про Цищорин перехід на бік Юрія Хмельницького й поляків, надіслано в листопаді 1660 р. від царя грамоту до Переяслава з наказом поконфіскувати там хліб Цищори, а в травні 1661 р. цар наказав кийвським воєводам переписати майно і гроші Цищори, що переховувалися в Києві, теж, мабуть, щоб сконфіскувати.

Самого ж Цищору, як уже казано, після того як він перейшов до польського табору, заарештовано. На припочатку грудня 1660 р. ми бачимо Цищору в Кракові; сюди його вкупі з козацьким полковником П. Апостолом надіслали переможці-поляки. До Кракова Цищору й Апостола привезено 1 грудня; поселено їх тут на вул. Св. Ганни ч. 40, де "hotel i gospode musieli sobie sprawić, na strawę im dawano" У Кракові Цищору й Апостола затримано до сейму, й після нього відпущено на Україну. Треба гадати, що це одзволення Цищори (як і інших) сталося в зв'язку й з тим клопотанням за них, що підносив перед королем Ю. Хмельницький у грудні 1660 р.

Де ж був Цищора після того, як одзволив його король, і до весни 1662 р., встановити важко.

У малопевного Єрліча маємо під квітнем 1661 р. оповідання, що король відпустив Цищору й Апостола, наділивши кожному по дві тисячі злотих.

Коли-ж це стало відомо воєводі чернігівському, с. т. Беневському, він став прохати, щоб їх затримано, нехай-би вони, мовляв, не розпочали нові бунти. Цищору й Апостола затримано понад рік ув'язнено в Дубні, але вони "jeden po drugim" повтікали на Україну. Цищора 1662р. теж оповідав, що він утік з Дубна зв'язання. Хоч неможливо в цьому нічого й немає, але ж і покладатися на малопевного Єрліча й самого Цищору (йому в даному випадкові було корисно вдавати, буцім він потерпів від поляків) теж не слід, тим більш, що, як видко з тієї ж одписки Чаадаєва, в Переяславі були звістки (на жаль, джерело їх не позначено, а сказано, «ото многих людей»), що Цищору з Дубна відпущено і він був у Ю. Хмельницького в Чигирині.

16.03.1662 р. Переяславський протопоп Г. Филонов дістав листа від Цищори з Терехтимирівського монастиря. В цьому листі Цищора писав, що він утік від поляків «из большой неволи» й не хоче йти до Ю. Хмельницького, а прохає прийняти його в Переяславі та й одіслати до Москви, а «в вині ево что ты, великий государь, укажеш». 17 березня протопоп передав цього листа воєводі Волконському, і той наказав протопопові, щоб він викликав Цищору до Переяслава, до Волконського й Цищора «не опасался бы ничего». 19 березня Цищора прибув до Переяслава до Якіма Сомка (тоді наказно-

* РИБ. -Т. XXI. - С. 970.

Акты ЮЗР. -Т.V. - № 30.- С. 54 - 55.

В. Герасимчук. Чуднівська кампанія. - С. 142.

**** ПКК. - Т. VI, 3 № 12 с. 59 - 60.

***** ПКК. - Т.IV. - 3 № 9. - С. 31 і д. пор. K. Niesiecki. Korona Polska. -С. 200.

***** J.Jerlicz. Latopisiec...С. 62; пор. Черниговская летопись по новому списку // Киевская Старина. - 1890. - № 5. - С. 82.

***** МАМЮ. Белгородский стол, столбец № 468 - Лл. 451-452 (одписка Чаадаєва цареві).

го гетьмана Лівобережжя). Волконський наказав Сомкові, нехай би - но він надіслав до нього Цицюру, щоб тримати того «за караулом в верхнем городе» й щоб писати про нього цареві, або одіслати до Москви. Сомко не погоджувався віддати Цицюру Волконському, а пропонував писати про Цицюру єпископові Методієві та цареві* *). Коли-ж московські урядовці й далі вимагали Цицюриної видачі й Сомко почав на це приставати, Цицюра того ж 19 березня «ис Переясловля ушол, и ево, Цецуру, поимали а догнали у Днепра»^{***}. 28 березня Цицюру разом з іншими бранцями одіслано до Москви.^{***}

Вже восени 1662 р. Сомко в листі цареві від 7 жовтня між іншими справами пише «бью челом вашему царскому пресвітлому величеству изволь, милосердный государь, свой милосердный гнів укротить и Тимофія Цицюру пожаловав из вязенья к нам отпустить»^{****} У січня 1663 р. Сомко запитував царського посланця Ф. Ладиженського, де тепер Цицюра й інші українські в'язні; на це Ладиженський відповів, що він цього не знає^{*****}

1663 р. у серпні ми ще зустрічаємо Цицюру у Москві у в'язню. З в'язення він написав листа бунчужному гетьману І. Бруховецького - Г. Витязенкові, що був тоді надісланий від гетьмана до Москви. Цицюра прохав Витязенка, щоб поклопотавсь за нього перед гетьманом, коли повернеться на Україну. Цицюра скаржився на своє важке становище « в великой нуже перебуваю, жалованья государева только по две денги в день идетъ». У листі ж зазначено, що він «писан на тюремном дворе». Лист цей Цицюра передав якимось стрільцем, а той передав листа Витязенкові з орлянином Ом. Власєвим; Власєва-ж у дворі, де жив Витязенко й інші посланці гетьмана, побачив «подьячий» Ф. Тітов, який, довідавшись, що Власєв приніс листа від Цицюри, забрав листа у гетьманських посланців і приніс до «Приказу Малыя Росии»^{*****}

Коли Цицюру було заслано з Москви до Сибіру, напевно невідомо, але 1667 р. ми вже бачимо його в Сибіру у Томському.

Маємо чолобитну Цицюри з томського до царя (від 20.08. 1667 р.). У ній він прохає дарувати йому його перехід під Чудновим на бік поляків, згадує свою попередню діяльність, коли він «измінника Ивашка Выговскаго из Малыя Росии выгнал и всю Малую Росию очистивши с Войском Запорожскимъ под вашу государеву царскую высокую руку подвел», а далі пише, що «нынї, государь, надо всіми ссыльными литовскими людьями Божия милость возсияла...», всіх з Томська одсилають до Москви, «только я, бедной холоп ваш, оставлен», і прохає, щоб його було одіслано до Москви. Цю Цицюрину чолобитну в Москві здобуто 30.01. 1668 р. при відписці Томського воеводи. Жодної резолюції ні на цій чолобитній, ні на відписці немає, як не збереглося й відповідної царської грамоти томському воеводі Вельяминову^{*****}. Коли 1669 р. гетьман П. Дорошенко провадив переговори з Московією в справі повернення на Україну в'язнів - українців,

* Додатки II.

МАМЮ. Белгородский стол, столбец № 468 -Лл. 451-452 (одписка Чаадаєва цареві).

Там же. -Лл. 452; пор. Акти ЮЗР. - Т. V. - № 47. - С. 101 - 102. М. Костомаров, не зазначаючи джерел, каже, що 1662 р. навесні Ромодановський погромив в Ірклєві військо із чолї з Цицюрою й захопив останнього в полон (Н. Костомаров. Гетманство Юрія Хмельницькаго. - С. 153) таке оповідання маємо і у Вовк-Карачевського (Волк-Карачевский, там-же 100, з покликуванням на Акти ЮЗР. - Т. V. - № 47, де маємо тільки про одіслання Цицюри до Москви). Джерела, що я навів попереду, з'ясовують, у яких обставинах захопила Москва Цицюру (пор. Киевская Старина. - 1889. - № 9. - С. 771).

**** МАМЮ. - Малороссийский Приказ, столбец № 5861. л. 79.

***** Акты ЮЗР. - VII. - № 121. - С. 360.

***** Додаток III.

***** К биографии Тимофея Цыцуры // Киевская Старина. - 1889. - № 9. - С. 771-772.

що були на заслання на Московщині, в спискові цих в'язнів був і «Тимофей Цецура, полковник, в Томском»*.

1671 р. в травні на з'їзді старшини в Батурині у гетьмана Д. Многогрішного було ухвалено прохати царя, щоб повернув з заслання з Московщини низку засланих українців; серед них зазначено й Т. Цицюру**. На це прохання в грамоті від 7.06. 1671 р. Д. Многогрішному сказано: «которые малороссийского народа жители по нашему царского величества указу сосланы в дальние наши царского величества города...» будуть відпущені, «а о епископе Мефодии и о Захаре и о Цицуре впредь тебе нашего царского величества гетману Демьяну Игнатовичу нам великому государю нашему царскому величеству о увольнении их не бити челом и не писать»***

Це останні відомості, які я знайшов про Т. Цицюру. Дальша доля його невідома. Ми не знаємо, чи дожив він свого віку в Сибіру, як Адамович, Д. Многогрішний, І. Самойлович, чи повернувся на Україну, як «з Московское неволи до милое повернул отчизны» Т. Носач****, або І. Нечай****, або З. Шийкевич*****

1708 р. маємо згадку в томському про «сына боярского Илью Цыцурина»*****, але чи мав він яке відношення до Т. Цицюри, чи був може його нащадком, встановити не можемо, так само, як не можемо сказати, чи мав яке відношення до Т. Цицюри Клим Цицюренко, козак Тимошівського куреня, зазначений 1694 р.*****, або Пархім Цицюра, якого зустрічаємо в Ніжинському полку 1729 р.*****

Це всі дані, що я зміг зібрати про життя й діяльність Т. Цицюри.

Дарма що цих даних, як видно з попереднього, маємо не надто багато, все ж таки й на підставі їх можемо, нехай і загальними рисами, схарактеризувати діяльність та особу Т. Цицюри. Розглядаючи діяльність Т. Цицюри, мусимо визнати, що до серпня 1659 р. особливої ваги й значення вона не мала. Коли-ж Цицюра бере активну участь у повстанні проти І. Виговського, діяльність його була дуже корисна Москві. Тільки через політику лівобережних полковників, що на чолі їх стояв Т. Цицюра, потрапила Москва досягти в Переяславі такого тріумфу, покласти міцну підвалину своїй колоніальній політиці на Україні. Цицюрин сервілізм супроти Москви за цих часів сягав дуже далеко; так, він прохав В. Шереметєва, щоб на полковника в Київ призначив Дворецького*****, а щоб досягти своїх особистих намірів, Цицюра висував тоді проект дати Дворецькому булаву на володіння на правому боці Дніпра, як засягне царська рука, а йому дати гетьманство на лівому боці Дніпра*****. Негативну для українського автономізму Цицюрину роль в цих подіях добре зрозуміли в XVII й початку XVIII в., коли важка рука московського торговельного капіталу далася в знаки по всіх ділянках українського життя.

Так, коли московські посланці В. Дубенський і В. Тяпкін були в П. Дорошенка (1667 - 1668 рр.), у промові Гр. Дорошенка й військового писаря Л. Бускевича до В. Тяпкіна зараховано Т. Цицюру до тих діячів України, що «хотя каждой одержать данную себи

* Акты ЮЗР. -Т. VIII. - № 15. - С. 54

МАМЮ. - Книги Малороссийского Приказа, № 9. - С. 902, 910.

*** МАМЮ. - Книги Малороссийского Приказа, № 9. - С. 936; В. Эйнгорн. Очерки... С. 563 - 564.

**** Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета. - С. 28.

***** W. Lipinski. S. M. Krzyczewski. - С. 283.

***** Источники Малороссийской Истории. -Т. II. - С. 132.

***** Памятники Сибирской Истории XVIII века. - Кн. I, № 78. - С. 313 - 315.

***** Д. Эварницкий. Источники для истории запорожских козаков. - Т. I. - № 104. - С. 543.

***** А. Лазаревский. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. - Вып. II. - С. 191.

***** Акты ЮЗР. - Т. VII. - № 99. -С. 309.

***** Акты ЮЗР. - Т. VII. - № 99. - С. 309; В. Герасимчук. Виговський і Юрій Хмельницький. - С. 26.

честь, меж собою великие войны и кровопролитие и междоусобные брани во всем Войску Запорожском учинили'. Самовидец теж каже, що Цицюра підніс повстання проти І. Виговського «хотячи собі гетманства»^{***}. С. Величко, оповівши, як Цицюра р. 1659 позабивав значних козаків у Переяславі, каже, що Цицюра після цього забиття «зараз о такой своей склонности и братоубийственной богоненавистной службі дал чрез лист свой знати: в Путивль князю Трубецкому»^{****}.

Розглядаючи діяльність Т. Цицюри, його сервілізм супроти Москви, натрапляємо на питання, чи не примушувало його до нього те, що не було іншого способу допомогти пригнобленим верствам українського суспільства, яких занедбала козацька старшина з І. Виговським на чолі. Іншого способу допомогти цим пригнобленим колам українського суспільства Цицюра може не потрапив був добрати, а тому й тримався такої політики супроти Москви і за часів повстання проти І. Виговського та й згодом.

Але ж пам'ятаючи ті гроші й дарунки, які дістав Цицюра від Москви за свою діяльність на її користь, пам'ятаючи, як Цицюра бажав здобути маєтності І. Нечая, себто самому стати дідичем, самому визискувати нижчі кола людності, пам'ятаючи, що в його діяльності ніде не видно заходів, скерованих на поліпшення добробуту пригноблених суспільних верств, а знати тільки бажання використати ці шари для досягнення своєї мети, мусимо визнати, що не бажання допомогти пригнобленій людності керувало діяльність Т. Цицюри, а бажання досягти своєї особистої мети, своєї особистої користі. Гетьманство й заможність за будь-яку ціну от ідеал Т. Цицюри, що його він бажав, до якого він прагнув у своїй діяльності. Тільки з оцього погляду ми й можемо розглядати Т. Цицюру. Тут він повстає перед нами, як людина безпринципна, честолюбна, жадібна на гроші, продажна, наскрізь егоїстична. Щоб діпнутися своєї мети, Цицюра любісінько міняє «віхи», раз-у-раз орієнтуючись на дужчого. Дужа партія Виговського – Цицюра тримається його, складається ситуація не на користь Виговського – Цицюра бере участь у повстанні проти нього й орієнтується на дужу Москву; опиняється в скрутному становищі під Чудновим Шереметєв, Цицюра залюбки покидає його та й переходить на бук Польщі.

Але Цицюра не був якийсь виняток серед тодішнього люду; він був, можна сказати, син свого часу. Ця-ж безпринципність і продажність та інші негативні особливості, що ми бачимо у Цицюри, дуже часто траплялися за тих часів не тільки на Україні, на Московщині, в Польщі, ба й у Західній Європі^{****}

ДОДАТКИ

I

1659 Р. (ОДЕРЖАНО В МОСКВІ 13 ЧЕРВНЯ). – КОНФЕСАТИ ПИСАРЯ НАКАЗНОГО ГЕТЬМАНА І. СКОРОБОГАТЬКА – ЗАХАРА ШИЙКЕВИЧА

«Список з белоруского письма взятого языка Ивашкова писаря Скоробогатка Захарка Шейкеева – тайна что есмь говорил словесно и ныне на письме подано. Понеже поверился мне пан Цецура пол (...) переяславской, что имеет в раду чернецк (...) ударить усмотря время и тут вскоре до князя Гргорья Григорьевича о том давать знать, чтоб о том ведаая, давал князь Ромодановской помочь. А ту раду с тое причины хочет учинить, что видит испустошенье земли через Выговского от орды и от ляхов, и что от

* Акты ЮЗР. – Т. VI. – № 71. – С. 251.

** Летопись Самовидца. – С. 59.

С. Величко. –Т. I. – С. 218.

**** Поп. Е. Lawisse A., Rambaud. Histoire Generale. – Т. VI. – С. 79 – 80.

его царского величества отступил без всякие крѣпкие причины Выговской хочет и всѣх до своего умыслу привести и подлинно бы до того времени пан Цецура было учинил, когда бы Скоробогатка не приехал. Однакож и ныне времени смотрит до которого умыслу и некоторые люди правду любячие приставают.

И ту тайну описываю:

Слышел есмь от одного дворянина Выговского, зовут ево Кузмою, которой ныне при Скоробогатку прибывает, что панья гетманова выговариваетъ пану Выговскому, мужу своему, рекучи, что и сам пропадеш и людей погубишь; те ж и Онтон Ждановичъ в очи пану Выговскому говорил слова.

И ту тайну на писме подаю:

Слышел есм от сотника Мрынского Феска, которой неделю пред Троицыным днем был на посольстве от пана Васюты у пана Выговского, что говорил пан Выговский, как бы одинова или двожды ударясь с войском московским мир учинить.

И ту тайну описываю:

Что вся чернь, козаки также и мещане нежинские хотят под рукою его царского величества быть, только гетманиха Гуленицкого северская чрез своих людей всякого постерега-ли на сторону Выговского строенья.

И ту тайну открываю:

Что при Скоробогатку есть тут в Нежине несколько челяди Выговского, которые всяких слов и дел меж козаками постерегают.

На останок и то открываю:

Что Цецура и о том говорил со мною, ищучи способов каким бы войско казацкое, при князе Ромодановском будучие, с ним згодилось и заодно было, чтоб потом никаких выговоров и выкиданья в очи, как от Москвы, также и от тех казаков, что при Москві пребывают, не было, то есть чтоб Москва и казаки не замечывали, что через саблю нас взяли; но тот же Цецура говорил удобно на то отговоритца неволею Выговского.

И то открываю:

Слышал есм от отца Максима протопопа нѣжинского, что сам очима ведѣл все стада, статки, овцы под Полоным к ляцкой границе, что совсім до Любомля, староства своего, вывозил, где и сам мыслит, естли тѣсно ему будет.

И то открываю:

Слышел есм от Каплунского что волоский воевода писал листи до царского величества, объявляя, что Шуин-папа бунты ж зачал, и радячи, чтоб царское величество на турка воевал; которые листы Выговской перенял и хотел до Царя-города до Порты послать; а чтоб не посылал воевода волоский, нечто ему денег дал немало.

...Черкасы из черкасских городов которые города ныне великому государю служат, и ево розобьют, и хан де Выговскому приказал, что он без нево Ивашка на государевы города он хан нейдет, что ныне у татар лошади худы; а как – де татарова лошади откормят, а он Ивашка Ромон возьмет, и они де пойдут за Сем реку на государевы города вместе; а про иное де он ни про что не ведает.

И то объявляю:

Что слышел есм от того ж Каплунского, которой ходил в посольстве с Ковалевским, что король польский через козаков хочет вольность шляхетцкую снести, и для того вельми с Выговским король ссылаетца. А ту речь король на тайне в покое под Торунем Каплунскому говорил»

На звороті л. 420 поміта: «167 г. іюня в 13 день присланы с полку боярина и воевод князи Алексея Никита Трубетцкого; подал жилец Левонтей Симанской, а в отписке боярина и воевод написан он Лаврентьем».

(Древлехранилище Центрархива РСФСР. (Москва), Архив Министерства Юстиции, Приказный стол, столбец № 308 л.л. 420, 427, 431, 432, 433).

1662 Р. (ОДЕРЖАНО В МОСКВІ 8 КВІТНЯ) ВІДПІСКА ЦАРЕВІ ВОЄВОДИ В. ВОЛКОНСЬКОГО ПРО ЗАХОПЛЕННЯ Т. ЦИЦЮРИ, І. ЛИЗОГУБА, М. КАПУСТИ

«Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу, холоп твой Васька Волконской челом бьет. В нынешнем государь в 170-м году марта в 116 день писал из-за Днепра ис Терехтемирава монастыря Тимошка Цецура к переясловскому протопопу Григорью Филонову, что он Цецура ушел ис Польши и от ляхов из большой неволи; не хотя идти к Юраску Хмельницкому, прибежал во Ржищевской монастырь, и чтоб ево принять в Переясловль; а он Цецура будет лоткою у него протопопа в деревне. I приняв бы ево послать к тебе, великому государю, к Москве; а в yine ево что ты, великий государь, укажешь. I ту ево грамотку протопоп марта в 17 день принес ко мне, холопу твоему, и я, холоп твой, говорил протопопу, чтоб он послал к нему Цецуре своего человека и отписал к нему против той ево грамотки, чтоб он был в Переясловль ко мне, холопу твоему, и ево примут, и не опасался бы ничего; и без твоево, великого государя, указу ему в Переясловле налоги никакой не будет. 1 марта, государь, въ 19 день он Цецура изо Ржищевского монастыря в Переясловль приехал к Якиму Самку. И я, холоп твой, посылал къ Якиму Самку и ему говорил, чтоб ево Цецуру прислал ко мне, холопу твоему, і для чего держит у себя не за караулом, а человек он причинной чтоб ему быгь за кароулом в верхнем городе у меня, холопа твоего, и об нем бы писать или ево послать к тебе, великому государю, к Москве, а в Переясловле ево многое время держать и верить нельзе. И Самко пришед ко мне, холопу твоему, сказал: писал-де я в Киев к епискупу о нем Цецуре, и чием (?) де писать к тебе, великому государю, с епискупом, и за караул мне, холопу твоему, не отдал, и чтоб твоему государеву делу порухи в Переясловле от него Цецури не было. I переясловские, государь, казаки и все жители от мала и до велика то и говорят, что от него все погибли и от их старшинства, і последних де нас умыслил извести (?). Да писал я, холоп твой, к тебе, великому государю, пред сего генваря в 10 день з головою стрелецким с Селиваном Белым, что взят каневской полковник Ивашка Лизогуб да суботовской сотник Мишка Капуста в Пещаном і приведен в Переясловль к Самку. I он Яким Самко хотел того полковника Ивашку Лизогуба и сотника Мишку Капусту послать к тебе, великому государю, к Москве как путь очиститца от татарские войны и по се число держит у себя. А Юраско Хмельницкой пишлет к нему безпрестанно к Самку о тех взятых о полковнике Лизогубе и о сотнике, чтоб к тебе, великому государю, их не отсылать; и я, холоп твой, говорил ему Якиму Самку чтоб к тебе, великому государю, Лизогуба с товарищи послать, а нине татарские войны нет, потому что он был в Польше у короля, і на чем с крымским ханом договор учинен с королем, и он Лизогуб то ведает, и с чем он от короля отпущен к Юраску Хмельницкому и что словесной с ним приказ был к Юраску. И о Цецуре и о Лизогубе с товарищи что ты, великий государь, царь и великии князь Алексей Михайлович всея великия и малыя и белия Росии самодержец, укажешь».

На звороті: адреса «Поміта» «170 г. апреля в 8 день».

(Древлехранилище Центрархива РСФСР. (Москва), Архив Министерства Юстиции, Белгородский стол, столбец № 468 л.л. 421,422).

III

1663 Р. 14 СЕРПНЯ. ОПОВІДАННЯ В МАЛОРОСІЙСЬКОМУ ПРИКАЗІ ОРЛЯНИНА ОМ. ВЛАСЬЄВА ПРО НАДІСЛАННЯ ЦИЦЮРОЮ ЛИСТА ДО Г. ВИТЯЗЕНКА Й КОПІЯ ЛИСТА Т. ЦИЦЮРИ З В'ЯЗНИЦІ ДО БУНЧУЖНОГО Г. ВИТЯЗЕНКА

«171 г. августа в 14 день в приказе Малыя Росии подьячей Федор Титов сказал: Сего де числа пришел он на Посольской двор к посланцам гетмана Ивана Брюховецкого; а у них-де сидит в хоромех русской человек; и он ево спросил: для чего он к посланцам пришел, и он де ему сказал, что отдал посланцом письмо от Тимошки Цецури. И он Федор то письмо у посланцов взял и того человека с стрельцами привел в Приказ Малыя Росии.

А приводной человек в распросе сказался орлянин Омельяном зовут Власьев; ныне из Царя-города привезли ево греки ис полону. А был в рейтарах в полку у боярина у Василья Борисовича Шереметева у полковника у Вилима Джонца. И сего де числа пришел он на Посольской двор к гречанину, которой ево из Царя-города вывез, и ему де на дворе подал письмо стрелец в красном кавтине, а как ево зовут и чьего приказу, того он не ведает, чтоб он то письмо отдал посланцом. А то де письмо прислал с ним ис тюрьмы Тимошка Цьцура к послам. И он де то письмо у стрельца взял и отдал посланцом; а сам в тюрьме не бывал и Тимошки Цицури не видал, и что в том письме писано того он не ведает. А как де ево грек привез к Москве, тому ныне четвертая неделя.

Список з белорусского письма, каково принес рейтар на посолской двор от Цецуры от Тимошки к бунчужному к Григорью Витезенку.

Мні вельми милостивый пане бунчужный Войска его царского пресвітлого величества Запорожского, мой вельми милостивый пане.

Довідався я о счастливом приезде вашей милости, моего милостивого пана, вельми в том прошу чрез сие писание мое изволь милость свою показати противко мні, слугі своему, в несчастье моем нынешнем заступником быть за меня до его милости пана гетмана Войска Запорожского, когда Господь Бог тебя с тое дороги счастливо сносить. А я за показанную милость моего милостивого пана и за милосердие христианское воздаяние, до смерти обещаюсь Господа Бога молити; и за вашу тое милость отрабатывать вашей милости на всякий месяц, когда меня Господь Бог ис тое неволи высвободит и его царское пресвітлое величество пожалует. Святую вашу милость, вельми вашей милости упадаючи до ног, прошу, изволь меня в моем несчастье обослати, что Господь Бог вашей милости на сердце пошлет; понеже Бог свидитель в великой нужде пребываю, жалованья государева только на две денге в день идет. И вдругие тебе челом бью до ног и вельми молю, не изволь моего прошения убогого в моем несчастье в забвение положить; за такую милость и за милосердное христианское воздаяние противно мні в неволи будущему, а тебе Христос и Пречистая Богородица воздаст в царствии небесном. А потом с нижайшими услугами моими челом бью.

Писан на тюремном дворі.

Вашей милости, моего милостивого пана, всего добра желательный приятель и слуга Тимофій Ермолович Цецура».

(Древлехранилище Центрархива РСФСР. (Москва), Архив Министерства Юстиции, Малороссийский приказ, столбец № 5862 л.л. 265 – 268).